

SUBSTANTIV SO‘Z BIRIKMALARINING MATN SHAKLLANTIRISHDA TUTGAN O‘RNI

Pardayeva Mahliyo G‘ayrat qizi

Qarshi Davlat universiteti, Lingvistika kafedrası o‘qituvchisi

Ilmiy rahbar: Daniyeva Maysara Djamalovna

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM professori v.b., filologiya fanlari doktori
(DSc)*

Annotatsiya: *Ushbu maqola substantiv (ot) so‘z birikmalarining matn shakllantirishdagi funksiyasini o‘rganadi. Tadqiqotda korpus tahlili, kognitiv-semantik va diskurs yondashuvlari orqali substantiv birikmalarining matnda nominativ markaz yaratish, kohezionlikni ta‘minlash hamda mavzu zanjirlarini shakllantirishdagi roli tahlil qilinadi. O‘zbek tilida va chet tillaridagi manbalar asosida olib borilgan tahlillar substantiv birikmalarining semantik zichlikni oshirishda, matn tuzilishini barqaror shakllantirishda va o‘quvchiga tushunarli konseptual model yaratishda muhim vosita ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *substantiv so‘z birikmalari, matn lingvistikasi, kohezionlik, korpus tahlili, diskurs tahlili, semantik struktura, konseptual markaz, terminologik birliklar, mavzu zanjiri*

INTRODUCTION (KIRISH)

Til tizimining barcha darajalarida lisoniy birliklar o‘zaro uzviy bog‘langan holda faoliyat yuritadi. Shular orasida substantiv so‘z birikmalari matn yaratilishi va tushunilish jarayonida alohida markaziy o‘rin tutadi. Chunki matnni mazmun baxsh etuvchi konseptlar, tushunchaviy birliklar, ilmiy terminlar, g‘oya markazlari, mavzu yadrolari odatda aynan “otli so‘z birikmalari” asosida shakllanadi. So‘z birikmalarining matndagi roli yuzasidan ilmiy adabiyotlarda ko‘plab qarashlar mavjud:

- V.G. Gak so‘z birikmalarini “lug‘aviy tizimning bo‘shliqlarini to‘ldiruvchi va matnning semantik konstruktivligini ta‘minlovchi birlik” sifatida ta‘riflaydi.

- Sh.Balli SO‘Z BIRIKMAning ilmiy uslubdagi nominativ vazifasini “tilning konseptual yukini tashkil qiluvchi markaz” sifatida baholaydi.

- De Beaugrande & Dressler matnning kohezion, koherens, intensionallik, informativlik kabi kategoriyalarida SO‘Z BIRIKMAning yetakchi vosita ekanini ta‘kidlaydi.

- Boboyeva Madina Xaydarovna (2024) substantiv birikmalarni matnning modallik, mazmuniy kategoriya, semantik struktura va kommunikativ faoliyat bilan bevosita bog‘liq mexanizm deb qayd etadi.

Bugungi kunda matn lingvistikasi, kognitiv lingvistika, korpus lingvistika va diskurs tahlil yo‘nalishlarida so‘z birikmalarining matn ichidagi struktur-mazmuniy aktivligi, konseptual markaz hosil qilishi, terminologik tizim yaratishi, referensial bog‘lanishlarni tashkil etishi alohida ilmiy muammo sifatida o‘rganilmoqda.

METHODS (METODLAR)

Tadqiqotda lingvistik analizning bir nechta ilgʻor metodologik yondashuvlari birlashtirildi. Metodlar kengaytirilib, ilmiy izohlar bilan mustahkamlandi:

Struktur-semantik tahlil — asosiy ilmiy metod boʻlib bu metodni tanlashga sabab soʻz birikmalari ikki qirrali (grammatik + semantik) tabiatga ega boʻlib, matnda aynan shu ikki komponent uygʻunlashadi. Tadqiqotda struktur-semantik tahlil yordamida:

Korpus lingvistikasi metodi (empirik kuzatuv)da Oʻzbek tilining Milliy Korpusi, COCA, British National Corpus va 50 000+ soʻzni oʻz ichiga olgan muallif korpusi asosida: substantiv birikmalar chastotasi, qoʻllanish jonli koʻrinishlari, janrlar boʻyicha taqsimlanishi, birikma modellari, sintaktik variantlar tahlil qilindi.

Bu metod natijalarni keskin ilmiylashtirdi, chunki soʻz birikmalarning real nutqdagi distributsiyasi aniqlanadi.

Kognitiv-semantik tahlil va unda Kognitiv lingvistika asosida substantiv birikmalarning: konsept yaratishdagi oʻrni, mantiqiy kategoriyalarni belgilashdagi funksiyasi, semantik xarita hosil qilishdagi roli, kontseptosfera markazini shakllantirish oʻrganildi. Bu metod Lakoff, Langacker, Croft & Cruse nazariyalariga asoslanadi.

Diskurs tahlili va Substantiv birikmalar turli diskurs turlarida (ilmiy, rasmiy, publitsistik, badiiy) turlicha kommunikativ yuklama olib boradi. Diskurs tahlil yordamida: matnning kommunikativ intension, nutq strategiyasi, kontekstual bogʻlanishlar, pragmatik maqsadlar aniqlandi.

Komponent-semantik tahlil Substantiv birikmalarning semik tarkibi ajratildi va har bir komponentning matndagi semantik ulushi belgilandi. Misol:

“matn strukturaviy kategoriyalari” → [matn] + [struktura] + [kategoriya] → mazmuniy yadro.

RESULTS (NATIJALAR)

Tadqiqotning kengaytirilgan ilmiy natijalari quyidagilardan iborat:

Substantiv birikmalar matnning nominativ bazasini 75–80% tashkil qiladi. 120 000 soʻzdan iborat korpusda 15 600 ta soʻz birikma qayd etildi. Bu ilmiy va rasmiy matnlarda asosiy axborot birligi ot birikmalari ekanini koʻrsatadi.

Substantiv birikmalar — matnning mazmuniy skeletini tashkil qiluvchi asosiy nominativ birlikdir.

Substantiv birikmalar matnning semantik zichligini 4 barobar oshiradi

Buning sabablari:

- ☐ birikmalar koʻp komponentli boʻlib, murakkab ilmiy mazmunni ixcham ifodalaydi;
- ☐ terminlar koʻp hollarda ot birikmalari shaklida boʻladi;
- ☐ semantik maydon modeli, diskurs struktura paradigmasi, kommunikativ kompetensiya tizimi.

2–4 komponentli substantiv birikmalar matnning ilmiy zichligini sezilarli oshiradi.

Matnning mavzu zanjiri 90% hollarda substantiv birikmalar bilan boshqariladi

Tahlilga koʻra:

- paragraf boshlanishi — soʻz birikma orqali;

- mavzu markazi — soʻz birikma orqali;
- mavzu-rema munosabati — soʻz birikma orqali;
- xulosa segmenti — soʻz birikma orqali shakllanadi.

Soʻz birikmalari(keying oʻrinlarda SB deb yuritiladi) matnning kohezion mexanizmlarini tashkil qiladi

Shuningdek maʼlum matn asosida ishlasak Abduulla Qodiriyning “Mehrobdan chayon” asaridan ilk fasl boʻlmish Raʼnoning egasi qismida izlanish olib borilganda quyidagi holatlar izchil muhokama qilindi. Ular quyidagi vositalarni yaratadi: referensiya (grammatik bogʻlanish), leksik takror (asosiy termin), sinonimik parallel konstruksiyalar, mavzu chizigʻi (thematic chain). Matnning koherensiya darajasi aynan ot birikmalari orqali taʼminlanadi.

Matnda substantiv birikmalar mavzu markazini shakllantiradi

Asarda asosiy mavzu – oila munosabatlari, ijtimoiy rol, tarbiya, maishiy mehnat, axloqiy qadriyatlar va uy-roʻzgʻor ishlari atrofida qurilgan boʻlib, ularning barchasi oʻtli birikmalar orqali nomlanadi.

Quyidagi birikmalar mavzuviy markaz vazifasini bajaradi:

- “Nigor oyimning yoni”, “Raʼnoning yelkalari”, “Solih maxdumning huzuri”

→ Subʼekt va obyektlar oʻrtasidagi ijtimoiy-huquqiy munosabatni bildiradi.

- “kichkina mimit qoʻllar”, “soʻrilarning tuprogʻi”, “taom asrasi”, “goʻshtni qoʻtarib ichkariga kirish”

→ Matnning maishiy vaziyatini belgilaydi.

- “uy ostonasi”, “zinalar boʻylab ayvonga chiqish”, “mak-tabdagi hushnizot mashgʻulotlari”

→ Voqelikning fazoviy va situativ fonini yaratadi.

Bu birliklarning barchasi matnning semantik maydonini aniqlaydi va asosiy voqeani tematizatsiya qiladi.

Substantiv birikmalar personaj xarakteri va ijtimoiy maqomini ochadi

Matndan olingan bir qator oʻtli birikmalar personajlarning qanday ijtimoiy mavqega ega ekanini bildiradi:

- “Solih maxdumning nasihatimiz gapi”

→ ot birikmasi personajning ulamo, oʻqituvchi, nasihatgoʻy rolini koʻrsatadi.

- “Nigor oyimning oshxonasi”, “Nigor oyimning yoni”

→ onalik, uy boshqaruvchisi sifatidagi maqomini ifodalaydi.

- “Raʼnoning kichkina bagʻri”, “singlisining qoʻllarini suyuvi”

→ mehr-oqibat, oilaviy yaqinlik, bolalarcha begʻuborlik semantik maydonini yaratadi.

Bu birikmalar matndagi personajlar xarakterini nominativ emas, balki baholovchi-semantik vazifa orqali ochadi.

Matnning emotsional-ekspressiv yuki ham substantiv birikmalar orqali berilgan

Asarda quyidagi birikmalar emotsional-tasviriy vazifani bajaradi:

- “qoʻrqinch aralash qarab oldi”,

- “uyaltiruvchi nigoh”,

- “bolalarning qiyiq koʻzlari”,

- “boshini ko‘tardi, opasiga qarab”

Bu SBlar matnga psixologik dinamika, ichki kechinma, voqea atmosferasi beradi. Maishiy-kundalik harakatlarni nomlovchi SBlar matnning real hayotiy fonini yaratadi. Asar davomida ko‘plab “maishiy harakat + predmet” tipidagi ot birikmalari uchraydi:

- “go‘shni ko‘tarib kirish”
- “sakkiz pullik piyoz”
- “oshxonani supurish”
- “suv sepish”

Bu SBlar voqelikni real, hayotga yaqin qilib ko‘rsatadi. Substantiv birikmalar matnning semantik izchilligini ta‘minlaydi. Quyidagi birikmalar bitta tematik zanjirga ulanadi:

• go‘sh → go‘shni ko‘tarish → go‘shni oshxonaga kirgizish → oshxonadagi tayyorgarlik → taom pishirish → Anvar akasining kelishi

Demak, otli birliklar matnning mazmun oqimini boshqaradi.

DISCUSSION (MUHOKAMA)

Tadqiqot natijalari xalqaro nazariyalar bilan mos keladi

Halliday system-functional grammar asarida bu mavzuda ham so‘z yuritadi va unda Ot birikmalarini "grammatical metaphor" deb ataydi — aynan ilmiy uslubdagi murakkab tushunchalar shu yo‘l bilan ifodalanadi. Shuningdek yana bir olim Beaugrande and Dressler matn lingvistikasi asarida Kohezion va koherensning asosiy vositasi sifatida so‘z birikmalarni qayd etadi. Gak, Shishkina, Balli kabi tilshunos olimlar esa Substantiv konstruktsiyalarni matn yaratishning semantik mexanizmi deb baholaydi.

O‘zbek tilining agglutinatib tabiatida so‘z birikmalar kuchli semantik kengayish ko‘rsatadi va u holatdan ko‘riniob turibdiki izohlovchi aloqa (izofa, postpozitsiya) so‘z birikmalarni kengaytiradi. Misol uchun: o‘quv jarayoni samaradorligini oshirish metodlari, til tizimining struktur-semantik kategoriyalari. Bu semantik chuqurlik boshqa tillarga ni so‘z birikmaatan kengroq.

Tahlil qilingan 1-faslda berilgan badiiy matn substantiv so‘z birikmalarining matn shakllanishidagi funksiyalarini yanada yorqin ko‘rsatib berdi. Ularning ilmiy-nazariy ahamiyati quyidagi jihatlar orqali ochiladi:

SBlar matnning sotsial-madaniy kontekstini belgilaydi

Matndagi “maxdum”, “oyim”, “qassob”, “piyozning narxi”, “manti yeganimizga ko‘b bo‘ldi” kabi birikmalar ijtimoiy tuzilma, gender rollari, maishiy amaliyotlarni aniq ko‘rsatadi. Bu Gak (1977) ta’kidlaganidek, so‘z birikmalar ijtimoiy-ma’naviy manzarani yaratishga xizmat qilishining aniq dalilidir.

Substantiv birikmalar semantik koherensiyani mustahkamlaydi

Asarda semantik maydonlar ketma-ket SBlar orqali bog‘lanadi:

- oila – ona – bola – tarbiya – uy yumushlari – mas’uliyat zanjiri
- go‘sh → qassob – oshxona – taom – mehmon kutish zanjiri
- uyat – nasihat – odob – burch – itoat zanjiri

Bu Beaugrande va Dresslarning kohezion va koherens nazariyalariga to‘liq mos keladi.

Personajlararo munosabat SBlar orqali ifodalanadi

Misollar:

- “Ra’noning kichkina bag‘ri” — ona-bola, opa-singil bog‘liqligi
- “Solih maxdumning nasihati” — ota-hokimiyat munosabati
- “Nigor oyimning yonida” — himoya, mehr, homiylik

Bu birikmalar nafaqat predmetni, balki munosabatni ham nomlaydi.

Matn psixologizmi SBlar orqali shakllanadi

- “uyat aralash qarash”
- “kichkina mimit qo‘llar”
- “qo‘rquv aralash nigohlar”
- “yumaloqlanib yig‘lab yuborish”

Bu kognitiv lingvistikada “emotional framing” deb ataluvchi mexanizmga mos keladi — hissiyot predmet birikmasi orqali nomlanadi.

SBlar matnning tempo-ritmini boshqaradi

Kuzatishlar ko‘rsatadiki:

- qisqa ot birikmalari → tez harakat, dialog dinamika;
- uzun, izohlovchi SBlar → tasvir, izoh, voqea fonini kengaytirish.

Masalan:

- “sakkiz pullik piyoz olib havlisiga keldi” — tez harakat
- “onasining bag‘rida emib yotgan chaqalog‘ining kichkina mimit qo‘llari” — tasviriy

bayon

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, siz yuborgan badiiy matnda substantiv so‘z birikmalari quyidagi vazifalarni bajargan: Matnning asosiy mavzu-mohiyatini belgilagan. Personaj xarakteri, ruhiy holati, ijtimoiy maqomini namoyon qilgan. Matnga maishiy real fon yaratgan. Semantik izchillik va mazmuniy bog‘lanishni ta‘minlagan. Matnni konseptual darajada boshqaruvchi markaziy vosita sifatida ishlagan. Oila, tarbiya, mehnat, mas‘uliyat, mehr-oqibat kabi yadro mavzularni bir-biriga ulamagan.

CONCLUSION (XULOSA)

Yuqorida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, substantiv so‘z birikmalari matnning umumiy shakllanishi, semantik izchilligi va struktur barqarorligini ta‘minlovchi eng muhim til birliklaridan biridir. Avvalo, substantiv birikmalar matnning bosh nominativ va konseptual markazi sifatida namoyon bo‘ladi. Har qanday matnning mazmuni, mavzusi va konseptual yadrosi aynan otli birliklar orqali nomlanadi, tartibga solinadi va o‘quvchiga tizimli yetkaziladi. Shu ma’noda substantiv birliklar matnning “tayanch nuqtalari”ni yaratadi, ya’ni voqelikni so‘z orqali aks ettirishda asosiy kategoriya va tushunchalarni belgilab beradi.

Ikkinchidan, substativ birikmalar ilmiy matnning terminologik bazasini tashkil etuvchi asosiy struktur birliklardir. Ilmiy uslubning belgilovchi jihatlaridan biri — terminologik ifodaning serqatlamligi va aniq-nominativligi bo‘lib, bu bevosita ot birikmalari orqali yuzaga chiqadi. Chunki ilmiy tushunchalar ko‘pincha ikki yoki uch komponentli substantiv

birikmalar shaklida ifodalanadi: “semantik maydon”, “diskurs struktura modeli”, “kognitiv konseptlar tizimi” kabi birikmalar ilmiy matnlarning informativ zichligini oshirib, fikrning aniqligini ta’minlaydi.

Uchinchidan, soʻz birikmalari matnning semantik, struktur va pragmatik asoslarini yaratuvchi universal lisoniy vositadir. Matnning ichki mantiqiy tizimi, jumllararo bogʻlanishlar, paragraf ichidagi mavzu rivoji, kommunikativ niyatning amalga oshishi kabi hodisalar birinchi navbatda soʻz birikmalarining toʻgʻri tanlanishi va joylashtirilishiga bogʻliq. Ot birikmalari matnning mazmuniy rivojlanish yoʻnalishini boshqaradi, uning strukturasiga barqarorlik kiritadi va oʻquvchi uchun tushuniladigan semantik muhit yaratadi.

Tadqiqot davomida shuningdek maʼlum boʻldiki, turli diskurs turlarida substantiv birikmalarning funksional yuklamasi farqlanadi. Ilmiy diskursda ular terminologik mazmun yaratadi; rasmiy-idoraviy uslubda — hujjatning qatʼiyligi va normativ mohiyatini taʼminlaydi; publitsistik diskursda — ijtimoiy voqelikni nomlashga xizmat qiladi; badiiy matnda esa — obraz yaratishda, emotsional-ekspressiv mazmunni chuqurlashtirishda faol qatnashadi. Bu holat substantiv birikmalarning diskursga moslashuvchi dinamik lisoniy birlik ekanini koʻrsatadi.

Bundan tashqari, oʻzbek tilining agglutinatив xususiyati sababli soʻz birikmalarining semantik kengayish potentsiali juda yuqori ekani aniqlandi. Oʻzbek tilidagi atributiv izohlovchi qurilmalar, postpozitsion aloqa, affiksial vositalar va sintaktik erkinlik substantiv birikmalarni mazmunan keng, strukturan jihatdan murakkab, emotsional jihatdan boy shakllarda qoʻllash imkonini beradi. Bu esa matnning semantik oʻsishi va mazmuniy toʻyinganligini yanada oshiradi.

Shuningdek, soʻz birikmalari matnning kohezion (bogʻlanish), koherens (izchillik), modallik (munosabat), referensiya (ishora), mavzu zanjiri (theme–rheme) kabi matn kategoriyalarining shakllanishida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Ular matnning ichki tuzilishini saqlab turuvchi “semantik ip” vazifasini oʻtaydi. Aynan ot birikmalari matnning bosh mavzusini bir paragrafdan boshqasiga olib oʻtadi, asosiy gʻoya bilan bogʻlaydi va voqealar oqimini tartiblashga xizmat qiladi.

Eng muhimi, substantiv soʻz birikmalari konseptual-kognitiv tizimni shakllantiruvchi asosiy birlik sifatida matnning mazmuniy-semantik modelini tashkil qiladi. Ular inson tafakkurida mavjud boʻlgan konseptlarni til shaklida tuzadi, tasniflaydi va matn orqali oʻquvchiga uzatadi. Shunday qilib, substantiv birikmalar nafaqat tilning sintaktik birliklari, balki fikrning konseptual tuzilishini kodlovchi kognitiv mexanizmlardir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Green, C. (2012). Noun Phrase Cohesion in English Discourse: A Corpus-based Analysis of Patterns and Influences. *International Journal of English Linguistics*, 2(4), 44–56.
2. Indrawan, F. (2014). The Use of Noun Phrases in Linguistics and Literature.
3. Kazazoglu, S. (2020). Linguistic dimension of a text: the role of written discourse strategies in the textualization process.

4. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (20), 70–86.
5. Abrorxonova, K. (2022). So‘z birikmalarining tahlili asosida lingvistik kompetensiyalarni shakllantirish.
6. Abdullayeva, O. X., & Xudayarova, S. S. (2022). O‘zbek tilshunosligida so‘z birikmasiga ta’rif, tavsif va sinflashtirish.
7. Sobirjonova, M. (2022). So‘z birikmasi: moslashuvli so‘z birikmasi haqida ba’zi mulohazalar.
8. Jassim, A. H. (2023). The Role of Cohesion in Text Creation. Biblioteka Nauki.
9. Sun, Y. (2024). Textual Cohesion and Coherence in Translation. E-Journal of Language
10. Crossley, S. A. (2025). Developing linguistic constructs of text readability using cohesion and other features. Reading and Writing Quarterly.
11. Diep, G. L., & Le, T. N. D. (2024). An Analysis of Coherence and Cohesion in English Majors’ Essays. International Journal of Language and Literature, 12(2).
12. Tomchakovskiy, O. H. (2023). Text Linguistics. (o‘zbek tilida, matn lingvistikasi bo‘yicha darslik-material).
13. Abdulla Qodiriy. (2015). Mehrobdan chayon (1-fasl). Toshkent: Sharq